

Citrunas atspoguļojums valodā: sintaktiskais un pragmatiskais aspekts

Syntactic and pragmatic aspects of reported speech

Ilze Lokmane

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Latvistikas un baltistikas nodaļa
Humanitāro zinātņu fakultāte, Latvijas Universitāte
Visvalža iela 4a, Rīga LV-1050, Latvija
E-pasts: ilze.lokmane@lu.lv

Citas personas runas vai domu atspoguļošana tekstā ir aktuāla tēma gan sintaktiskā, gan pragmatiskā, gan diskursa struktūras aspektā. Rakstā aplūkoti un sistematizēti dažādi citrunas atspoguļošanas paņēmieni, pievēršot uzmanību gan interpunkcijas lietojumam, gan papildnozīmēm, kas norāda uz teksta autora nostāju un citas personas teiktā interpretāciju. Raksta pirmajā daļā analizēta citrunas un tās paveidu izpratne, sistematizēti citrunas atveides paņēmieni atkarībā no izteikuma sintaktiskās struktūras, pieturzīmju lietojuma un autora teksta un citrunas savstarpējā novietojuma. Meklēta saikne starp minētajiem aspektiem un citrunas pragmatiskajām funkcijām, respektīvi, teksta autora nolūku, kas atklājas citrunas atveides paņēmienu izvēlē.

Raksta otrajā daļā aplūkota atstāstījuma izteiksme kā īpašs gramatisks līdzeklis citas personas teiktā atspoguļošanai. Konstatēts, ka tās pamatfunkcija ir norādīt uz citas personas teikto un epistēmisks uzslāņojums realizējas noteiktu tipu kontekstos. Norādīts, ka atstāstījuma izteiksme bez epistēmiska uzslāņojuma nav pragmatiski neitrāla, bet izsaka apzinātu teksta autora norobežošanos no citas personas teiktā vērtējuma, vienlaikus netieši veidojot sabiedrības viedokli.

Atslēgvārdi: citruna; tiešā runa; netiešā runa; noģiedamā runa; atstāstījuma izteiksme; evidencialitāte; epistēmiskums.

Ievads

Citas personas runas vai domu atspoguļojums tekstā jeb citruna ir tēma, kas līdz šim latviešu valodniecībā aplūkota samērā maz un fragmentāri, bet mūsdienās ieguvusi aktualitāti gan no valodas normas, precīzāk, teikuma sintaktiskās struktūras un pareizrakstības, viedokļa, gan pragmatiskā un tekstveides aspektā. Par vairākiem būtiskiem citrunas aspektiem rakstījis jau Kārlis Mīlenbahs 1898. gadā izdotajā darbā „Teikums”, un viņa atzinumi nav zaudējuši aktualitāti arī šodien, kaut arī citrunas atveide dažādu stilu un žanru tekstos ir dažādojusies. Tiek izmantots ne tikai burtisks citas personas teiktā atveidojums jeb tiešā runa vai citāts, bet arī citi paņēmieni, kuros līdzās citrunas atspoguļojumam iezīmējas arī paša teksta autora attieksme pret konkrētas personas teikto vai kādu vispārēju viedokli. Tas ne tikai aktualizē jautājumu par pareizrakstības normu ievērošanu un, iespējams, pārskatīšanu, bet arī raisa pārdomas par teksta autora pragmatisko nolūku un atbildību citu personu vārdu un viedokļu interpretācijā.

Aina Blinkena (2009, 311) grāmatā „Latviešu interpunkcija” norāda uz problēmām, kas saistītas ar citas personas runas vai domu iesaisti autora tekstā: „Tomēr pati citrunas jēdziena izpratne un citrunas stilistiskie varianti, tiešās un netiešās runas robežas un iespējamais citas personas citas personas runas vai domu attēlojuma iekļāvums paša runātāja izteikumā atsevišķu teikuma locekļu vai salikta teikuma komponentu veidā, kā arī atsevišķā teikumā konteksta sakarā – tās visas ir problēmas, kas mūsdienu latviešu literārās valodas sintaksē nepavisam vēl nav pilnīgi noskaidrotas un tāpēc daudzos gadījumos rada šaubas arī par pareizas interpunkcijas lietošanu.”

Gribētos tomēr piebilst, ka stingra interpunkcijas normēšana daudzos gadījumos nav iespējama, jo teksti kļūst arvien daudzveidīgāki gan no struktūras, gan stila viedokļa, tāpēc lietderīgāk būtu nevis izvirzīt kategoriskas pareizrakstības normas, bet mudināt izvēlēties saturiski nepārprotamus, sintaktiski precīzus un stilistiski iederīgus citrunas atveides paņēmienus. Tātad būtībā runa ir par tekstveides prasmēm un tekstveides kultūru, jo nekvalitatīvā tekstā pat vizuālais gramatikas speciālists nespēj salikt pareizas pieturzīmes.

Tāpēc šajā rakstā, izmantojot „Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa 2018” (turpmāk tekstā LVK2018) materiālus, kā arī no daiļliteratūras un plašsaziņas līdzekļu tekstiem ekscerpētus piemērus, tiks analizētas mūsdienu latviešu valodai raksturīgās gramatiskās, semantiskās un pragmatiskās citrunas īpatnības.

1. Citrunas jēdziens un paveidi

Citrūna jeb cita runa ir citas personas vai paša stāstītāja runas vai domu attēlojums. Gan „Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā” (Porīte 1962), gan „Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā” (Skujiņa 2007) minēti trīs citrunas paveidi.

Pirmais paveids ir **tiešā runa** – citas personas vai paša stāstītāja runas vai domu iespējami pilnīgs attēlojums vārdu pa vārdam. Rakstos tiešo runu atdala ar pēdiņām vai domuzīmēm (Skujiņa 2007, 403):

- (1) *Vīņš arī stāsta: „LMT Latvijas autorallija čempionāts sākās ar sacensībām Gulbenē.”* (LVK2018)

Otrais citrunas paveids ir **netiešā runa** – personas izteikuma atstāstījums palīgteikuma veidā (Skujiņa 2007, 254):

- (2) *Bet cilvēki stāstīja, ka dažiem izdodoties.* (LVK2018)

Par netiešo runu parasti netiek uzskatīti gadījumi, kur uz runāšanas faktu norādīts palīgteikumā, nevis virsteikumā, tātad šādi teikumi faktiski paliek ārpus citrunas paveidu klasifikācijas sistēmas, tomēr dažādu stilu un žanru tekstos sastopami ļoti bieži:

- (3) *Tiesa, kā norāda I. Muižniece, situācija nav tik slikta tādēļ, ka daudzi no strādājošajiem, kas nodarbināti uz pusslodzi vai strādā mikrouzņēmumā un saņem nelielu algu, tajā pašā laikā paralēli vēl strādā kādā darba vietā.*
(Diena)

Šādā gadījumā runāšanas fakts ir mazāk svarīgs un galvenā uzmanība pievērsta pašam atstāstītajam tekstam.

Gan no sintakses, gan pragmatikas viedokļa svarīgi, ka netiešajā runā salīdzinājumā ar tiešo notiek perspektīvas maiņa, ko mūsdienu pragmatikā raksturo kā deiktiskā centra maiņu. Sākotnējo izteikumu interpretē kāda cita persona, un deiktiskās zīmes, piem., personu un citi vietniekvārdi, tiek pielāgoti atstāstīšanas brīdim (Yule 2000, 16). Par personu maiņu rakstījis arī Kārlis Mīlenbahs (2009, 268) un ilustrējis to ar šādu piemēru:

- (4) a. *Citi ļaudis tā sacīja: „Tu esi liela dziedātāja.”*
 b. *Citi ļaudis tā sacīja, ka es liela dziedātāja.*

Mīlenbahs (op. cit.) turpina: „Apcerētā personu maiņa valodā nav bijusi jau no iesākta gala. Tā pamazām attīstījusies. [...] Dažos latviešu apgabalos vēl atronamas veca laikmeta pēdas, personu maiņai uz pusrata paliekot [...] *Viņš [...] nozvērīna to princesi cieti, lai saka, ka viņš esot to pūķi nokāvis, citādi šis tevi nokausot.* (Lerha Pas. [...])” Tātad paņēmiens pārstāstīt citas personas teikto no runātāja viedokļa valodā izveidojies pamazām. Tiešajā runā vislabāk parādās sākotnējā runātāja pozīcija, bet netiešajā runā tā jau ir mainīta un paveras iespējas teiktā interpretācijai.

Trešais citronas paveids ir **noģiedamā runa** – citas personas runas vai domu attēlojuma veids, kas robežojas ar tiešo un netiešo runu (Skujiņa 2007, 255):

- (5) *Balsī es apgalvoju, ka man nemaz nebūs briesmīgi žēl, kad šos kokus sagāzīs kailcirtē – un jo vairāk griezumū mizā, jo drīzāk, es teicu, jo vai tad katrs gads arī mūsu mizā neiegriež vismaz pārīti sāntaku, vai galu galā nenocirtīs arī mūs – un jo vairāk griezumū, jo drīzāk, es sacīju.* (R. Ezera)

Normatīvos interpunkcijas avotos (piem., Blinkena 2009, 323) tiek minēts vēl viens citronas paveids – **citāts** – un norādīts, ka tas tikai daļēji atbilst tiešajai runai: „Atšķirībā no tiešās runas citātā var nosaukt arī tikai atsevišķus citējamās domas elementus – vārdus, vārdu savienojumus, teikuma daļas, kas citētājam liekas svarīgāki, vairāk uzsverami. Bez tam citāts var atšķirties no tiešās runas arī ar to, ka tas organiski var iekļauties paša autora teikumā gan kā atsevišķs teikuma loceklis, gan kā teikuma komponents.”:

- (6) *Kā uzsver Romāns Pussars, tas panākts pēc „piecu gadu cīņas un staigāšanas pa instancēm”.* (LVK2018)
- (7) *Kautri iepīkstējās Ārlietu ministrija [...], paužot „bažas par pēdējo dienu notikumiem Lhasā, Tibetā, kur nemieros dzīvību zaudējuši civilie iedzīvotāji.”* (Kas Jauns)

Kā redzams, robežas starp tiešo runu un citātu nav stingri novelkamas, jo ne vienmēr iespējams pateikt, vai autora teksts kvalificējams kā tiešās runas piebilde vai samērā patstāvīgs izteikums. Tāpēc teksta autoram vai redaktoram var rasties šaubas par pareizu beigu pieturzīmes lietojumu – pēdiņu priekšā kā tiešajā runā (7) vai aiz tām kā teikumos ar citātu (6).

Arī noģiedamā runa nav skaidri definēta, un noprotams, ka tajā būtu ietilpināmi visi gadījumi, kas kaut kādā ziņā atšķiras no tiešās un netiešās runas, tomēr tie nav vienveidīgi. Piem., presē bieži citrona tiek atspoguļota bez grafiska marķējuma – pēdiņām:

- (8) *Tomēr valdībā vēl ir iespējama diskusija par nodevas apmēru, jo tā nav Pasta likumā ierakstīta, norāda Satiksmes ministrijas (SM) Sakaru departamenta direktors [...].* (Dienas Bizness)

Šādus gadījumus varētu interpretēt gan kā samērā precīzu citas personas teiktā atveidojumu, proti, tiešo runu vai citātu bez pēdiņām, gan kā brīvāku teiktā pārstāstu – netiešo runu, kur starp teikuma daļām ir bezsaikļa saistījums:

- (9) *Aktrise atklāj, jo populārāks cilvēks paliek, jo mazāk citi izjūt vainas apziņu, to izmantojot.* (LVK2018)
- (10) *Uz jautājumu, kāpēc viņš tikai tagad to atklāj, ministrs atbild – tāpēc, ka sākumā tā būtu izklausījies kā atrunāšanās, kā iemesla meklēšana, kāpēc neiet uz pasākumu.* (LVK2018)

Citrunas un autora teksta, resp., piebildes, savstarpējais novietojums teikumos bez pēdiņām var būt abējāds – citruna aiz piebildes (9, 10) vai tās priekšā (11):

- (11) *Neraugoties uz to, ka vēl ir peļķes, daudzviet augsne ir ļoti sausa, stāsta Latvijas lauku konsultāciju un izglītības centra filiāles Meža konsultāciju pakalpojumu centra Dienvidkurzemes nodaļas vadītājs [..]* (LVK2018)

Šādi noformētu citrunu teikuma sākumā var apvienot ar netiešo runu teikuma turpinājumā, tātad vērojama dažādu citrunas atveides paņēmieni kombinācija:

- (12) *Tā būtu biedējoši nenormāla situācija, norāda „Abonēšanas centrs Diena” vadītājs [..], piebilstot, ka šāda neskaidrība par nākotni var veidoties katru gadu.* (Dienas Bizness)
- (13) *Budžeta sastādīšana būs jaunās valdības rokās, norādīja veselības ministrs [..], solot iesāktās reformas turpināt līdz jaunas valdības izveidošanai.* (LVK2018)

Visos iepriekš analizētajos piemēros uz citrunu norāda runas verbi piebildēs (*teikt, stāstīt, norādīt, atzīt, atbildēt, atklāt, uzsvērt, paust* u. c.), nereti arī pieturzīmes, piem., kols (14), domuzīme (15) vai komats un domuzīme (16, 17).

- (14) *Vītoļiņa: saskatu ļoti lielus krāpšanas riskus.* (Dienas Bizness)
- (15) *Radījusi vairāk nekā 100 darbu, viņa atzīst – tēlniecībā svarīgākā ir dvēseles dimensija.* (Ir)

Pieturzīmju lietojums atkarīgs no piebildes un citrunas savstarpējā novietojuma. Divu pieturzīmju – komata un domuzīmes – kombināciju parasti lieto aiz citrunas, visticamāk, tāpēc, lai labāk nošķirtu autora tekstu no citas personas teiktā:

- (16) *Diemžēl šī iecere šoreiz netiks īstenota, – norāda pirmsskolas izglītības iestādes vadītāja.* (Stars)
- (17) *Viņš atcerējās Upenāja teicienu – jūs saista tikai sīkdaļas un drumstalas, es neredzu neviena darba, kas būtu noslēgts, sevī nobeigts, – un līkumoja caur Vecrīgas sapelējušām noliktavu ielām, arvien pielikdams soli [..]* (A. Eglītis)

Par citrunas un piebildes novietojumu rakstījis arī Kārlis Mīlenbahs: „Apceramās piebildes nostādīt aiz atstāstītā teikuma ir jaunāka laika paraša, viņa tautas dziesmās nav sastopama. Mūsu tautas dziesmas stāv uz tāda paša valodas attīstības pakāpiena, uz kāda stāvēja grieķu valoda Homēra laikā, piebildēm nostājoties gan mūsu tautas dziesmās, gan Homēra dzejā pirms atstāstītā teikuma: *Man māmiņa piesacīja: „Meitiņ, puīšu nemilē.”* Šo teikumu kārtu ievēro arī latviešu pasaku stāstītāji, cik man bijis izdevības pasakas no tautas mutes noklausīties. Tik retumis esmu dzirdējis piebildes aiz atstāstīta teikuma, un proti, abējādā vārdu kārtā: 1) teikuma priekšmets, tad izteicējs, 2) izteicējs, tad teikuma priekšmets.” (Mīlenbahs 2009, 261)

Par secības maiņas cēloņiem Mīlenbahs (2009, 261) raksta: „Valodas paraša piebildes aiz atstāstītā teikuma nostādīt cēlusies, man šķiet, rakstu valodā un no šejienes pārgājusi tautā. [...] Pret tādu jaunu teikumu sakārtojumu pašu nav nekas iebildams, bet gan pret nekā nepamatotu mācību, ka aiz atstāstītā teikuma nostādītās piebildēs esot vienmēr teikuma priekšmets pirms izteicēja nostādāms.”

Tātad no vārdu secības viedokļa pieminams arī teikuma priekšmeta un izteicēja savstarpējais novietojums piebildēs. Mīlenbahs (2009, 260–261) uzsver, ka teikuma priekšmets var atrasties tiklab pirms, kā aiz izteicēja (īpaši tad, ja piebilde atrodas aiz tiešās runas), un nosoda pārlietu stingras vārdu secības normēšanas centienus:

„Par atstāstītu teikumu piebildēm izplatījusies māņticība, it kā viņās vienmēr esot teikuma priekšmets nostādāms pirms izteicēja. Nepareizi esot sacīt „*Nāci!*” *sacīja tēvs*, jāsakot vienīgi „*Nāci!*” *tēvs sacīja*. Šī māņticība stingri ievērota Lerha pasakās, Brīvzemnieka krājumiņš nesmok tādas māņticības valgos, jo Brīvzemnieka pasakās sastopama abējāda vārdu kārtā [...]”

Viens no Mīlenbaha (2009, 261) pretargumentiem ir valodas ritms, kas cieši saistīts ar vārdu secību: „Tāda uzspiesta vērdzība vārdu kārtā nekādi nav attaisnojama, bet nosodāma, jo daudzkārt viņa ir valodas rituma bojātāja. P. piem., „*Mūsu rakstnieki pamielo savus lasītājus ar tenkām, ar skaidrām drabiņām, kas neatnes nekādu labumu, bet samaitā tik lasītāju garšu, kāda rupja balss vilka; te labāki vilka kāda rupja balss.*”

Interesanti, ka mūsdienu rakstu valodā, īpaši presē, piebildēs, kas atrodas aiz tiešās runas, izteicējs atrodas pirms teikuma priekšmeta neatkarīgi no izvēlēta runas verba vai piebildes apjoma:

- (18) „[...] *bet mēs un lietuvieši sadraudzējāmies ar vāciešiem,*” *stāsta Kaspars.* (LVK2018)
- (19) „*Ja ministre būtu pie skaidra prāta, viņai bez vārda runas būtu jādēmisionē,*” *tādus skarbus vārdus šonedēļ teica kādas mūspuses novada pirmsskolas iestādes pedagogs.* (LVK2018)

Tātad tiek sekots Mīlenbaha norādījumam, kaut gan šādas vārdu secības pamatā varētu būt nevis valodas ritms, bet gan aktuālā dalījuma prasības, proti, svarīgāka par runāšanas faktu ir persona, informācijas avots, tāpēc tas novietots teikuma beigās.

Jāpiebilst, ka runas verbs piebildē pat nav obligāts. Tad uz citrunu norāda vai nu pēdiņas (20), vai kāda leksēma piebildē, kas liecina par reducētu runas verbu, piemērā (21) tas ir apstākļa vārds *nīgrāk*:

- (20) „*Jau kādu laiku ar uzņēmējdarbību nenodarbojos, tāpēc mašīnu reģistrēju kā fiziska persona. Tā man arī bija ātrāk un ērtāk,*” *atklāts ir Armands, piebilstot, ka ietaupīšanu uz nodokļu rēķina viņš neatbalsta.* (Kas Jauns)
- (21) *Mums nav naudas ar transportiem apkārt vazāties, – tā nīgrāk tēvs.* (G. Repše)

Nereti plašsaziņas līdzekļu virsrakstos tiek izmantots paņēmiens uzreiz aiz personas – informācijas devēja – vārda un uzvārda vai tikai uzvārda lietot kolu bez pēdiņām. Noprotams, ka minētā persona ir informācijas avots, tomēr nav zināms, cik precīzs ir teiktā atspoguļojums. Interesanti, ka aiz kola citrunu mēdz iesākt gan ar mazo (22), gan lielo burtu (23):

(22) *Jurijs Perevoščikovs: neticu masveidīgai Covid-19 pārslimošanai.* (Ir)

(23) *Paškauskis: Gribam savu investīciju aizsardzību.* (Latvijas Bizness)

Ja tiek lietotas pēdiņas, citas personas teiktais, visticamāk, atveidots precīzi:

(24) *Anna Rancāne: „Apbrīnojami, ka Latvija ir tik maza valsts, bet tik daudzveidīga.”* (Latvijas Avīze)

Vēl viens paņēmieni, ko daži preses izdevumi izmanto apakšvirsrakstos vai no teksta īpaši izceltos fragmentos, ir citruna bez grafiska marķējuma un aiz tās atsevišķā izteikumā konkretizēts informācijas avots:

(25) *Ja sociālās iemaksas būs darba devēju pienākums, pusslodzes darbs vairs tikpat kā netiks piedāvāts. Jānis Hermanis* (Diena)

Dažādu citrunas paveidu lietojuma cēloņi ir gan formāli, gan pragmatiski. Izteikums bez citrunas grafiskā marķējuma (noģiedamā runa) nereti ir sintaktiski vienkāršāks un īsāks nekā tiešās vai netiešās runas teikums, kas dažkārt preses izdevumos ir būtiski. No pragmatikas viedokļa svarīgi, kuros gadījumos teksta autors izvēlas tieši citēt kādas personas izteikumu vai tā fragmentu un kuros lieto netiešo vai noģiedamo runu. Precīzs citējums ne vienmēr ir pragmatiski neitrāls, to iespējams lietot, lai uzsvērtu, kurš ir atbildīgs par teikto, un vienlaikus mazinātu paša žurnālista atbildību. Tādējādi žurnālista nostāja parādās tajā, ko izvēlas tikai pārstāstīt, bet ko – citēt:

(26) *Turpretī veselības ministre [...] stāstīja, ka plāno tikties ar Leimanu, jo viņa rīcība esot bijusi „vadītāja necienīga”.* (LVK2018)

(27) *Arī Mitrofanova žēlošanās, ka „esam pazaudējuši ļoti spēcīgo televīziju” PBK, kas esot bijis galvenais medijs, „no kura krievvalodīgie vēlētāji ņēma informāciju par politiķiem” un kurā Saskaņai bijusi „dominējošā pozīcija”, ir nevis prokrievisko partiju neveiksmju iemesla, bet gan Kremļa politikas maiņas konstatēšana.* (Ir)

Ja citruna vispār nav grafiski marķēta, nav iespējams pateikt, cik precīzs vai aptuvens ir citas personas teiktais. Savukārt ja, liekot pēdiņas, citē tikai atsevišķas frāzes, pastāv draudi, ka teiktais ir izrauts no konteksta un tā atspoguļojums var būt tendenciozs.

Iepriekš aplūkoti galvenokārt piemēri no plašsaziņas līdzekļiem. Citrunas sakarā būtu pieminama arī mūsdienu daiļliteratūras valoda, jo tur līdzās klasiskam dialogam sastopami visai komplicēti teksti bez citrunas grafiskā marķējuma, kuros uz deiktiskā centra maiņu daļēji norāda vienīgi teksta dalījums rindkopās un ne vienmēr nepārprotami nošķirams kāda varoņa runātais no domātā:

(28) *Malkasvecis atnāk un noplāta rokas. Egle nevar tikt!*

Labie draudzīņi! Aizmirsuši mani. Droši vien priecājās, kad nogāju no skrejceļa [...].

Vai tad tev vajag zāles, Malkasvecis pēta. Iedošu tev tinktūru. Pasēdi saulītē. Tinktūru!

Florenci pārņem šausmas. Kā lai iztur vēl vienu nakti bez zālēm!

Tinktūru! Bērniņ, kāds naivums!

Nemaz ne, Malkasvecis krata galvu. Še, iedzer. Manas sieviņas tinktūras tu vēl nezini.

Nepalīdzēs.

Vakar nepalīdzēja – šodien palīdzēs.

Ē, kā tu domā?

Tu tak neesi tas, kas biji vakar. Sēdi te, saulītē, un nedomā ne par vakaru, ne par rītu. Domā par šo dienu, citādi visu dzīvi garām palaidīsi. (I. Ābele)

Iespējams, ka noģiedamās runas jēdziens radies tieši uz daiļliteratūras tekstu pamata, tomēr mūsdienās, ņemot vērā daudzveidīgos citrunas atveides paņēmienus plašsaziņas līdzekļos, tas būtu precizējams.

2. Atstāstījuma izteiksme citrunas atspoguļošanai

Citrunas atspoguļošanai latviešu valodā ir vēl viens gramatiskais līdzeklis – darbības vārda atstāstījuma izteiksmes forma. Atstāstījuma izteiksme latviešu valodā ir specifisks veids, kā norādīt, ka informācijas avots ir citas personas teiktais vai rakstītais (vai kāds vispārējs viedoklis) (Paegle 2003, 114; Kalnača 2013, 495).

Atstāstījuma izteiksmi teikumā var lietot gan palīgteikumā, ja virsteikumā ir runas verbs (29) vai kā citādi norādīts uz kādas personas teikto vai rakstīto (30), gan vienu pašu (31) – tādā gadījumā tā ir vienīgais valodas līdzeklis, kas norāda uz informācijas avotu.

(29) *Alīna teica, viņa ienīstot putnus, tie noknābājot visus sējumus. (LVK2018)*

(30) *Bija arī runa par trešo licenci un tamlīdzīgām lietām, no kurienes it kā bibliotēkas celtniecībai nākšot nauda. (LVK2018)*

(31) *Tie, lūk, nesot laimi. (LVK2018)*

Latviešu valodas atstāstījuma izteiksme tipoloģiskos pētījumos tiek pieminēta saistībā ar evidencialitāti un epistēmisko modalitāti (sk., piem., Plungian 2011; Chojnicka 2012; Holvoet 2007, 2018; Kalnača 2014, 134–140; Kalviša 2018) – tās lietojums gan norāda, ka informācijas avots ir citas personas teiktais, gan daudzos gadījumos vienlaikus izsaka šaubas par apgalvojuma patiesumu vai pat ironisku vai negatīvu vērtējumu.

Evidencialitāte ir informācijas avota marķēšana, kas norāda, ka informācijas avots ir, piem., tieši novērojumi, izsecinātais, citas personas teiktais vai minējums (Matthews 1997). Evidencialitāti var raksturot arī kā konceptuālu kategoriju, kas norāda uz informācijas avota esamību un evidences veidu (Aikhenvald 2004). Evidenciāla informācija nekad nav izteikta ar atsevišķu propozīciju (Holvoet 2007; Chojnicka 2012, 2016), tātad šī ir viena no būtiskākajām pazīmēm, kas evidencialitāti atšķir no tiešās un netiešās runas, kur informācijas avots norādīts atsevišķā predikatīvā vienībā.

Atstāstījuma izteiksmi var uzskatīt par īsti evidenciālu gadījumos, kad tā teikumā ir vienīgais informācijas avota rādītājs:

(32) *Ja zirnekļis guļot tīkla vidū, tad būšot labs laiks. (LVK2018)*

Pārējos gadījumos mijiedarbojas runas verba nozīme, atstāstījuma izteiksmes nozīme ar kontekstuāliem un pragmatiskiem faktoriem. Piem., izteikts viedoklis, ka teikumos, kuros ir runas verbs, atstāstījuma izteiksme ir šķietami lieka (angl. *redundant*), tāpēc tai veidojas papildu **epistēmiskas nozīmes** – šaubas, neticība, ironija, sarkasms, norobežošanās, noraidījums utt. (Chojnicka 2012). Turklāt at-

stāstījuma izteiksmes lietojums netiešajā runā nav obligāts, jo var izvēlēties arī indikatīvu:

- (33) *Pāris stāsta, ka kāzas **notiks** jau šajā augustā un uz ceremoniju **tiks aicināti** pāra ģimenes locekļi un kopīgie, tuvākie draugi.* (LVK2018)

Tādējādi nākamajos teikumos atstāstījuma izteiksmes lietojums varētu būt apzināta izvēle paust epistēmiskas papildnozīmes. Noteiktā runas situācijā vai kontekstā atstāstījuma izteiksmei var būt jebkura veida negatīva attieksme: šaubas, neticība, ironija, norobežošanās, nepieņemšana utt. (Chojnicka 2012, 177):

- (34) *Visus šos piecus gadus mēs esam baidīti ar šo spriedzi [...], piemētot vēl klāt, ka šī „mēģene” **būšot aizkorķēta un uzsprāgšot**. Nav ko baidīt!* (LVK2018)
- (35) ***Būšot** imigrācijas politika – mums saka un mierina.* (LVK2018)
- (36) *Ērtāk ir teikt, ka „mēs vēl neesam tam gatavi”, tas **esot** „piecgadu plāns”, atliksim šīs lietas utt.* (LVK2018)

Nereti vienā netiešās runas teikumā ir gan īstenības, gan atstāstījuma izteiksme. Nākamajā piemērā uz epistēmisku papildnozīmi atstāstījuma izteiksmes lietojumā norāda arī pēdiņas:

- (37) *Pēdējo nedēļu laikā arvien biežāk valdības un ekspertu korpusa pārstāvji sāka vēstīt: lai cik augsta būtu inflācija, tās pazemināšanai īpaši **nav lietojami**, jo ekonomika tāpat „atdziesot”. Tieši otrādi – **esot jādodomā**, kā nepieļaut tās pārāk strauju „atdzišanu”.* (Nedēļa)

Epistēmiskās papildnozīmes vislabāk parādās noteikta veida kontekstā. Pirmkārt, savienojumā ar partikulu *it kā*, kas pastiprina šaubu nozīmi:

- (38) *Saeima it kā **esot** muldētava.* (LVK2018)
- (39) *Šī tendence it kā **nākot** no Vācijas.* (LVK2018)
- (40) *It kā **esot mēģināts** piedalīties multimēdiju izstrādes projektā ar Tehnoloģisko universitāti [...]* (LVK2018)

Otrkārt, šaubas vai neticība kādas personas teiktajam īstenojas kontrasta kontekstā:

- (41) *Man nupat teica, ka es **esot** no lībiešu sabiedrības **aizgājusi**. Bet tad es domāju, kas tā lībiešu sabiedrība vispār tāda ir?* (LVK2018)
- (42) *[...] jūs tikko atsaucāties uz [...] Daugavpils brīnišķīgo pieredzi, un minējāt apkures tarifus, ka tie **esot** ļoti zemi. Un tad es jums gribētu atgādināt, ka Daugavpils domi ievēlēja Latvijas Republikas pilsoņi. [...] Varbūt varētu arī lietas būtību tuvāk apskatīt, ka šie siltuma tarifi [...] ir sakarā ar to, ka Daugavpils dome parazitē uz rūpnīcas „Dauteks” [...]* (LVK2018)

Treškārt, šaubu un neticības nozīme atstāstījuma izteiksmei raksturīga noteikta veida diskursā (piem., politiskajā vai laika ziņu diskursā):

- (43) *Tās **esot** šausmas, ka zemnieki taisās tagad izputināt visus rezervātus – un tā tālāk.* (LVK2018)
- (44) *Laiks **būšot** labs. Nu, nu, redzēsim.* (LVK2018)

Tomēr nav noliedzams, ka atstāstījuma izteiksmi kopā ar runas verbu bieži lieto arī **bez epistēmiskām papildnozīmēm**:

- (45) *[...] taču nesen kāds orhidejmīlis teica, ka viņš pat **uzkaisot** substrātam pa virsu saberzta olu čaumalas.* (LVK2018)

- (46) *Aprunājāmie ar taksistu, viņš bija bezgala lepns par savu jauno auto un stāstīja, ka mašīna ejot uz goda.* (LVK2018)
- (47) *Dzejnieks [...] stāstīja, ka ukraiņi esot sapratuši, ka viņi vēloties dzīvot normālā valstī.* (LVK2018)

Rodas jautājums, ar ko šāds šķietami lieks lietojums būtu skaidrojams. Varētu izteikt hipotēzi, ka ar īstenības izteiksmi izsakāma lielāka ticība apgalvojumam nekā ar atstāstījuma izteiksmi, kā turpmākajos divos piemēros:

- (48) *Tā runā, ka ķersies klāt pensionāriem.* (LVK2018)
- (49) *Toties runā, ka visā Latvijā viens lācis tomēr esot.* (LVK2018)

Ir izteikts arī tāds viedoklis, ka atstāstījuma izteiksmes lietošanai ir stilistisks mērķis – norādīt uz teksta piederību pie rakstu valodas (Chojnicka 2012), kas tomēr būtu vēl pārbaudāms, jo arī sarunvalodā atstāstījuma izteiksme ir plaši lietota. Interesantu domu izvirzījis Kārlis Mīlenbahs (2009, 272), proti, atstāstījuma izteiksme uzskatāma par pakārtojuma līdzekli un veido ciešāku saistījumu starp virsteikumu un palīgteikumu nekā īstenības izteiksme: „Bet atkarīgais jautājamais teikums kļūst lielākā atkarībā un vērtdzībā, ja viņā izlietojam atstāstāmo izteiksmi: *Māte vaicāja, kur Jancis iešot.*” Šim vērojumam var piekrist, tomēr tas nevar būt vienīgais atstāstījuma izteiksmes lietojuma cēlonis gadījumos, kad uz informācijas avotu dota arī cita norāde.

Pēc raksta autores domām, lietojot atstāstījuma izteiksmi bez epistēmiskām papildnozīmēm, teksta autors izsaka distanci pret citas personas teikto, kas būtu vērtējams kā „epistēmisks agnosticisms” (Cornillie 2009) jeb apzināta norobežošanās no jebkāda vērtējuma. Šāda apzināta norobežošanās līdzās šaubām vai izteikti negatīvam vērtējumam ir vēl viens implicītā satura veids – informācija, kas tekstā nav tieši pavēstīta, bet izriet no diskursa kopsakara. Tātad atstāstījuma izteiksmes lietojumam presē var būt pragmatisks pamats – tas ļauj žurnālistiem mazināt atbildību par teikto un vienlaikus netieši veidot sabiedrības nostāju (kas var būt balstīta arī uz baumām) (Mañoso-Pacheco, Juárez-Escribano 2019). Turklāt, jo nekonkrētākas norādes uz informācijas avotu, jo lielāku nozīmi iegūst teksta autora nostāja.

Atstāstījuma izteiksme, tāpat kā citi atstāstītās evidencialitātes izteikšanas līdzekļi, ir viena no diskursa veidošanas stratēģijām, kas līdzīgi pārējiem citrunas atveides paņēmieniem veido teksta daudz balsību.

Secinājumi

Mūsdienu rakstu valodā citrunas izteikšanas paņēmieni ir daudzveidīgi, tie atkarīgi no funkcionālā paveida un žanra un saistīti ar dažādiem formāliem, semantiskiem un pragmatiskiem faktoriem, piem., teksta apjomu un informācijas blīvumu, kā arī dažādām tekstā paūzamajām papildnozīmēm.

No sintakses viedokļa citruna var būt veidota kā atsevišķa predikatīva vienība (tiešā runa, netiešā runa, salikts bezsaikļa teikums) vai kā autora izteikuma daļa (citāts). Piebildē jeb autora tekstā parasti nosaukts informācijas avots, bet runas verbs nav obligāts. Piebildes un citrunas savstarpējais novietojums ir variatīvs.

No interpunkcijas viedokļa citrunas marķējums ir daudzveidīgs – tiek lietotas pēdiņas, kols, domuzīme, komats dažādās kombinācijās. Atdalījums ar pēdiņām

norāda uz precīzu teiktā atveidojumu, bet, ja grafiska marķējuma nav, tuvumu oriģinālajam tekstam nav iespējams novērtēt. Var robežoties tiešā runa bez pēdiņām un netiešā runa bezsaikļa saistījumā, būtu nepieciešams precizēt arī noģiedamās runas jēdzienu.

No pragmatikas viedokļa citronas atveidojums tekstā ir ne tikai informatīvs, bet parasti ietver arī dažādas papildnozīmes. Grafiski nemarkētā citronas atveidojumā, līdzīgi kā netiešajā runā, sākotnējā runātāja pozīcija ir vājināta un nozīmīgāks kļūst interpretētāja viedoklis. Teksta autora nostāju parāda arī tas, ko viņš izvēlas tieši citēt, bet ko pārstāstīt.

Īpašs gramatisks citronas izteikšanas paņēmieni ir atstāstījuma izteiksme, kuras pamatfunkcija ir norādīt, ka informācija iegūta no citas personas teiktā vai rakstītā. Tā var būt vienīgais informācijas avota rādītājs teikumā vai dublēt ar runas verbu vai citu leksisku līdzekli izteiktu saturu. Atstāstījuma izteiksmes epistēmiskās nozīmes ir pragmatisks vai kontekstuāls uzslāņojums, tās neparādās jebkurā lietojumā un neietilpst atstāstījuma izteiksmes pamatnozīmē. Arī atstāstījuma izteiksme bez epistēmiskām papildnozīmēm ir pragmatiski nozīmīga, jo var norādīt uz teksta autora norobežošanos no jebkāda citas personas teiktā vērtējuma.

Avoti

1. Ābele, Inga. 2001. *Uguns nedomina*. Rīga: Atēna.
2. *Diena* (laikraksts)
3. *Dienas Bizness* (laikraksts)
4. Eglītis, Anšlavs. 1992. *Homo novus*. Rīga: Zinātne.
5. Ezera, Regīna. 1982. *Varmācība*. Rīga: Liesma.
6. *Ir* (žurnāls)
7. *Kas Jauns* (žurnāls)
8. *Latvijas Avīze* (laikraksts)
9. *Latvijas Bizness* (laikraksts)
10. *Līdzsvarotais mūsdienų latviešu valodas tekstu korpuss 2018*. Pieejams: <http://www.korpuss.lv/id/LVK2018>
11. *Neatkarīgā Rīta Avīze* (laikraksts)
12. *Nedēļa* (žurnāls)
13. Repše, Gundega. 1994. *Šolaiku bestiārijs*. Rīga: Daugava.
14. *Stars* (laikraksts)

Literatūra

1. Aikhenvald, Aleksandra. 2004. *Evidentiality*. Oxford: Oxford University Press.
2. Blinkena, Aina. 2009. *Latviešu interpunkcija*. Rīga: Zvaigzne ABC.
3. Chojnicka, Joanna. 2012. Reportive evidentiality and reported speech: is there a boundary? Aurelija Usonienė, Nicole Nau & Ineta Dabašinskienė (eds.). *Multiple perspectives in linguistic research on Baltic languages*. Cambridge Scholars Publishing, 170–192.
4. Chojnicka, Joanna. 2016. Latvian verbs of speaking and their relations to evidentiality. *Kalbotyra*. 69. <https://doi.org/10.15388/Klbt.2016.10367>

5. Cornillie, Bert. 2009. Evidentiality and epistemic modality: on the close relationship of two different categories. *Functions of Language*. 16 (1), 44–62.
6. Holvoet, Axel. 2007. *Mood and modality in Baltic*. Kraków: Wydawnictwo universitetu Jagiellońskiego.
7. Holvoet, Axel. 2018. Epistemic modality, evidentiality, quotativity and echoic use. *Epistemic modalities and evidentiality in cross-linguistic perspective*. Guentchéva, Zlatka (ed.). Berlin: De Gruyter Mouton, 242–258.
8. Kalnača, Andra. 2013. Darbības vārds (verbs). Nītiņa, Daina & Grigorjevs, Juris (red.). *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 456–564.
9. Kalnača, Andra. 2014. *A typological perspective on Latvian grammar*. Warsaw / Berlin: De Gruyter Open.
10. Kalviša, Liene. 2018. *Evidencialitāte latviešu valodā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
11. Mañoso-Pacheco, Lidia, Juárez-Escribano, Beatriz. 2019. Reportive evidentiality. A theoretical revision. *Revista Inclusiones*. 6 (4), 189–206.
12. Mīlenbahs, Kārlis. 2009. Teikums. *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 221–296. [Pirmizdev.: Rīga: Pūcīšu Ģederta apgādībā, 1898.]
13. Matthews, Peter. 1997. *Concise dictionary of linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
14. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. I. Rīga: Zinātne.
15. Plungian, Vladimir. 2011. *Gramatiniu kategoriju tipoloģija*. 2. Vilnius: Vilniaus universitetas, Asociacija „Academia Salensis”.
16. Porīte, Tamāra. 1962. Personas runas un domu attēlojums. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. II. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 884–912.
17. Skujiņa, Valentīna (red.). 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
18. Yule, George. 2000. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.

Summary

The article is devoted to different types of realisation of reported speech from the point of view of syntax, pragmatics and discourse structure. Several types of reported speech are analysed with regard to punctuation, as well as implicit meanings revealing the author's point of view and ways of interpreting the original information.

The first part comprises analysis of different sub-types of reported speech according to the syntactic structure of both reported speech and the author's text, as well as use of punctuation marks and word order. The above-mentioned features are linked to pragmatic functions and pragmatic purpose of reported speech.

The second part deals with a special grammatical means of expressing reported evidentiality in Latvian – the so-called relative mood or oblique forms of the verb. It is argued that their basic function is reportive, which is present in all contexts, whereas epistemic overtones depend on special types of distribution. Special attention is paid to the fact that the use of oblique forms without epistemic connotations is not pragmatically neutral either, whereas it serves as expression of “epistemic agnosticism” mitigating the journalist's responsibility for the reported statements, but simultaneously moving the audience towards a certain stance.

Keywords: reported speech; direct speech; indirect speech; semi-direct speech; relative mood; evidentiality; epistemicity.